

Nagy Kornél

VARDAN HUNANEAN ŁWÓWI ÖRMÉNY UNIÁLT ÉRSEK LEVELE 1686-BÓL A LENGYELORSZÁGI ÉS ERDÉLYI ÖRMÉNYEKRŐL

1686. október 1-én egy a hosszú utazástól megfáradt, ám hitében töretlen örmény uniált főpap érkezett Örményországból a lengyelországi Łwówba. A férfit Vardan Hunanean (1644–1715) érseknek hívták,¹ és a Szentcsék szándékának megfelelően a városban lévő örmény uniált érseki széket foglalta el. Még érkezése napján levelet küldött a Szentcsék missziókat összefogó intézményéhez, a Hitterjesztés Szent Kongregációjához, latin nevén a *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*hez, amelyben leírta, hogy milyen helyzetben vette át az uniált örmény érsekséget.

A nevezetes római intézmény nemcsak az Újvilág, Afrika vagy Ázsia „pogány” lakosságának megtérítését tartotta szem előtt, hanem elsőrendű missziós célterületként tekintett az európai protestáns „eretnekek” és az görög (bizánci) rítusú „szakadár” egyházak között végzendő missziók felállítására is. Ezen túlmenően a 17–18. században a Propaganda számára kiemelt missziós terület volt az anyaországi és diaszpórában élő „anti-khalkédónita” örménység is. Szemben az ortodoxokkal vagy a protestánsokkal, az örmény rítusú keresztényeket sokkalta inkább eretneknek tartották, mint az előbb említett két felekezet híveit, az örmény egyház ugyanis gyakorlatilag alapításától kezdve mind joghatóság, mind pedig dogmatika szempontjából saját útját járta. A IV. khalkédóni egyetemes zsinat tanításaihoz való sajátos viszonya pedig inkább gyanakvás, a „burkolt” monofizita eretnekség gyanúját vonta maga után, annak dacára, hogy az örmény apostoli egyház az egyetemes egyház által elítélt monofizitizmus vezéralakjait, Eutykhés archimandritát (†454), Barsauma főpápot (†460 körül), I. Dioszoros (444–451) és II. Timotheos Ailuros (457–460, 475–477) alexandriai pátriárkákat, valamint Sevéros antiókhiai pátriárkát (512–518) még a 6. és a 8. század nemzeti zsinatain kiátkozta.²

¹ Az örmény nevek írásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtem, amelyet nemzetközi armenológiai társaság, az AIEA (= Association Internationale des Études Arméniennes) határozott meg. Néhány örmény egyházi fő nevét azonban a hazai gyakorlatnak megfelelően magyarosítottam, de zárjelben esetükben is megadtam — dőlt betűvel szedve — eredeti örmény nevüket.

² Itt az 505., az 555., a 719. évi dwini és a 728. évi manazkert (manzikerti) nemzeti zsinatok tanításaira kell gondolnunk. Ezek a zsinatokon az örmény apostoli egyház a nesztorianizmus, a monofizitizmus, a julianizmus, valamint ezen irányzatok teológusainak kiátkozásáról határozott. *Girk' T'it' oc' (Levelek Könyve)*, Tiflis 1901. 29–84., 162–163., 177–178., 183., 221., 253–254.; *La Narratio de rebus Armeniae*. Ed. Gerrard Garitte. Louvain 1952. 44–46., 109., 112–113., 133.,

Az új lwówi örmény érsek jelentése — amely elsőként most lát napvilágot — a Propaganda történeti levéltárában a hetenként összeülő kongresszus (olaszul: *Scrittura riferite nei Congressi*) örmény vonatkozású iratai közül került elő. A kongresszusok a neves intézmény rendes ülései között, szűk körben megtartott informális tanácskozások voltak. Ezen tanácskozások dokumentumai, az ún. kongresszusi iratok a missziós intézmény szempontjából ez ideig gyakran mellékes, kiegészítő jellegű forrásoknak minősültek, a kutatás hosszú ideig ugyanis érdemben elsősorban az intézmény általános üléseinek aktaival, illetve hivatalos irataival, valamint kimenő leveleivel foglalkozott. Így e forrástípus inkább az utóbbi idők vizsgálatainak eredményeképpen vált kiemelt fontosságú anyaggá, amelyből többet tudunk meg a missziók menetéről és úgy mond logisztikájáról.

Lwów (Lemberg) városa a 14. század óta a kelet-európai örmény diaszpóra szellemi központja volt, amelynek örmény érseke képviselte és jelentette a kapcsolatot a helyi és az örményországi egyház között. A kora újkorban a város örmény érsekségének szerepe felértékelődött, mivel a 16–17. században az anyaországi örmény egyház komoly belső válságot élt át. Az anyaország területén az Oszmán, illetve a perzsa Szafavida Birodalom osztozott, az örmény egyházfők pedig a helyi hatalmasságok játékszereivé váltak, tekintélyük és befolyásuk megerősödött. Az egyházfői hatalom gyengülésével több helyi örmény egyházmegye igyekezett magát joghatóság szempontjából függetleníteni a katolikosztól, sőt gyakran fordult elő, hogy önmagukat is egyházfőnek neveztették. A 16–17. század fordulóján az örményeknek egy időben tíz egymással is marakodó katolikoszuk volt.³ Lwów ezzel szemben a nyomdájával és iskolával az örmény kultúra fontos kelet-közép-európai mentővárává vált. Az ottani örmény érsek mindvégig a hivatalos ejmiacini egyházfőt ismerte el egyedül katolikosznak, ám gyakorlatilag saját maga ura volt. Ehhez hozzájárult a helyi örmény közösségnek a főpap választó joga (a *jus eligendi*) is, amelyet 1365-ban csikartak ki a lengyel királyi udvartól, valamint az akkor Kilikiában székelő örmény egyházfőtől.⁴ Ennek értelmében a közösség választotta meg főpapjait, akit a lengyel király és az örmény katolikosz csupán jóváhagyott.

Az érsekség történetében akkor állt be fordulat, amikor 1626-ban Örményországból a pénzügyi visszaélések miatt Lwówba menekült a római katolikus hitre áttért Melkiszedekek ellen-katolikosz, és kihasználva a város örmény érseki székhelyének megüresedését, a fiatal Nikol Torosowiczot (1626–1681) szentelte fel érsekké.⁵ A felszentelést a helyi és az anyaországi örmény klérus heve-

sen ellenzte, és mindent elkövetett, hogy a fiatal érseket elmozdítsa hivatalából. A közösség sérelmezte, hogy a kinevezés tudtuk nélkül történt meg, továbbá az ekkor huszonhárom éves Nikol túlságosan tapasztalatlannak és fiatalnak tartották az érseki hivatalra.⁶ Nikol Torosowicz — más kiutató nem látva — a helyi örmény közösség haragja elől a lwówi jezsuita rendházba menekült, és áttért a római katolikus hitre.⁷

A lwówi örmény közösség ebbe a helyzetbe azonban nem nyugodott bele. Az új érsek viszont maga mögött tudva a lengyel katolikus egyház, valamint a Szentszék támogatását határozott uniós politikába kezdett. Ellenfeleit agyonverette, bebörtönöztette, sőt a szentségeket is csak akkor volt hajlandó kiszolgáltatni, ha az örmények áttérnek a római katolikus hitre. Nikol érsek módszereit egyébiránt a Szentszék is helytelenítette, így botrányos érseksége valósággal megtöltötte és gazdagította a Propaganda történeti levéltárának iratanyagát. Sőt a missziós intézmény különleges bizottsága (*Congregazione Particolare*) Torosowicz érsek ügyének külön kötetet is szentelt.⁸ A beérkező panaszok nemcsak durva, túllontúl erőszakos módszereit kifogásolták, hanem pazarló és pompakedvelő életmódját, korrupciószerű ügyeit,⁹ valamint botrányos magánéletét is, tudniillik a Szentszékhez eljuttatott jelentésekben arra is fény derült, hogy felszentelt főpap léte tisztességes házasságot élt.¹⁰

Nikol Torosowicz hosszú ideig tartó érseksége idején mindenesetre ügyesen lavírozott, mert amikor érezte a Szentszék részéről az erősödő vizsgálódásokat, akkor azon nyomban visszamondta az uniót, és újból hűségnyilatkozatot tett az örmény apostoli egyháznak. Ezt az érsek legalább oda-vissza háromszor tette meg. Napjainkig rejtély tárgyat képezi, hogy a Szentszék miért nem lépett fel határozottabban ellene. Mindenesetre a Propaganda csak 1681 elején határozta el magát a végső lépésre, és döntött az akkor már aggyastán Nikol érsek leváltásáról. Helyére a már korábban is potenciális jelöltként számításba jött Vardan Hunaneant nevezte ki érsekké, aki ekkor — mint látni fogjuk — Örményországban végzett missziós munkát.¹¹ Időközben Torosowicz érsek 1681.

⁶ Dawuricz, i. m. 365.; Kamenic: *Taregirk' Hayoc' Lehasani ew Rumenioy* (Kameneci krónika: a lengyelországi és a romániai örmények évkönyvei) Asz (Szerk.) Lewond Alisan. Venetik 1896. 203. (a továbbiakban *Alisan*, L. Kameneci krónika i. m.); Gregorio Petrowicz: *L'union degli Armeni di Polonia con la Santa Sede* (1626–1681), Roma 1950. 22., 61., 91.

⁷ Dawuricz, i. m. 375–376.; Petrowicz, G.: *L'union degli Armeni* i. m. 79–80.

⁸ Különösen komoly orosz, latin, örmény és armenio-képes nyelvű dokumentumok vannak a lengyelországi örmények problémáiról a Propaganda különleges bizottságának 22. kötetében: APF (= Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma) CP (= Congregazioni Particolari) Vol. 22. fol. 5r., fol. 7r., fol. 27r. A felhozott vádakkal mellett Paolo Piromalli domonkos szerzetes — aki 1631 és 1638 között Örményországban végzett missziós munkát — külön kiemelte, hogy Torosowicz érsek csak látszólag katolikus, és a liturgiában meghagyja a régi örmény eretnek szokásokat. Az orosz szerzetes több pontban kitért a lengyelországi örmények hibáira és tevékenységeire (*errores et abusus*): APF SOCG (= Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali) Vol. 81. fol. 426r–v.; Petrowicz, G.: *L'union degli Armeni* i. m. 99–102.

⁹ APF SOCG Vol. 224. fol. 101r–v.; APF SC (= Scritture riferite nei Congressi) Fondo Armeni Vol. 2. fol. 108r–v.; Dawuricz, i. m. 382–383.; Petrowicz, G.: *L'union degli Armeni* i. m. 216–217.

¹⁰ Ezeket a vádakat a Szentszék szolgálatában álló örmény uniált pap, Zaccaria Agam (*Zak'ariy Atamean*) írta meg 1647-ben, és juttatta el a Propagandához. APF SOCG Vol. 64. fol. 150r., Vol. 65. fol. 165r., Vol. 225. fol. 100r.; *Alisan*, L. Kameneci krónika i. m. 255.; Dawuricz, i. m. 387.; Petrowicz, G.: *L'union degli Armeni* i. m. 123–124., 151., 195–197.

¹¹ APF Acta SC Vol. 47. fol. 225r.; Petrowicz, G.: *L'union degli Armeni* i. m. 307.

138–141.; 152–160., 205–220.; 226–227.; *Karekin Sarhissian*: The Council of Chalcedon and the Armenian Church, New York 1975. 2. 4–21., 44–45., 194–215.; *Malak'ay Örmanean*: Hayoc' ekelec'in (Az örmény egyház). Erewan 1993. 59–69.

³ *Zamanakagrut' iwn Grigor vardapeti Kamazec' uoy kam Darandec' uoy* (Grigor Kamazec' vagy Darandec' vardapet kronológiája). Yerusalém 1915. 32–34. 44., 101., 212–234.; *Patmut' iwn Arak' el Vardapeti Dawuricz' uoy* (Arak' el Dawuricz' vardapet története). Vaharsapat, 1896. 88., 149–162. (a továbbiakban *Dawuricz' i. m.*)

⁴ Tulajdonképpen ekkor alakult meg a halicsi püspökség jogutódjaként a lwówi örmény érsekség is, amelyet maga III. (Nagy) Kázmér (1333–1370) lengyel király is támogatott. Ekkor I. Mesrop (*Mesrop Artazec' i*) (1355–1372) volt az örmény egyházfő. *Örmanean*, M.: Hayoc' ekelec'in i. m. 255.

⁵ Nikol felszentelése pontosan 1627. január 3-án titokban történt a lwówi örmény rítusi Szent Kereszt kolostorban. *Dawuricz' i. m.* 363–364.

március 21-én Łwówban elhunyt,¹² és valószínűleg egy szervezetében szétesett érsekséget hagyott maga után.

A Szentcsék 1681. évi döntésekor tisztában volt azzal, hogy olyan alkalmas egyházi személyt kell kinevezni Łwówba, aki lehetőleg élvezi az ottani örmény közösség bizalmát, de jártas az örmény és latin teológiában és dogmatikában is. Másrészt köztudott volt, hogy Nikol Torosowicz érsek ellentmondásokkal teli uniója nem terjedt ki az egész lengyelországi örménységre. A Szentcsék végül Vardan Hunaneanban látta azt az alkalmas személyt, aki minden elvárásnak megfelelt. Úgy vélte, hogy ő képes befejezni, sőt kiteljesíteni a latin szokásoknak lamint azt is el tudja érni, hogy az uniált örmény egyházat a latin szokásoknak megfelelően átalakítsa. Valójában azonban a Szentcsék a kellenél jóval nagyobb reményeket fűzött Łwówhoz, mivel uniált örmény hídfőállást szeretett volna kiépíteni a kelet-európai örmény diaszpórák és az anyaország irányába is.

Maga Vardan Hunanean 1644. február 14-én született az anatóliai Caesarea melletti kis faluban (*Łrzu*) egyszerű földműves család gyermekeként. A kiváló szellemi képességekkel megáldott fiút szülei az ejmici papneveldebe küldték tanulni, ahol 1664-ben diakónussá szentelték.¹³ Még ugyanebben az évben ismertségbe került Clemente Galanóval (1610–1666), az ez idő tájt Örményországban tevékenykedő teatinus misszionáriussal, aki a konstantinápolyi, majd az ejmici örmény papneveldeben tanította a latin nyelvet és a római egyház dogmatikáját.¹⁴ Feljebbvalói utasítására azután Hunaneant hamarosan Galano mellé rendelték, hogy kísérje el az olasz szerzetest Łwówba, és segítse Galano munkáját. Maga Galano szerzetes kulcsfigura volt a lengyelországi örmények uniójában. Az örmény nyelvet és viszonyokat kitűnően ismerő teatinus tárgyalásokban.¹⁵ Maga Galano szerzetes kulcsfigura volt a lengyelországi örmények uniójában. Az örmény nyelvet és viszonyokat kitűnően ismerő teatinus szerzetest ugyanis azért küldték a városba, hogy ellensúlyozza Torosowicz érsek befolyását, illetve az ottani uniált örmények számára papnevelde szervezését (*Pontificio Collegio Armeno*), amelyet sikerrel meg is alapított, és 1666-ban bekövetkezett haláláig annak első prefektusa volt.¹⁶ A következő esztendőben Vardan Hunanean Galano ajánlásának köszönhetően a római *Collegio Urbanó*-ba utazott tanulmányokat folytatni. 1670-ben pedig Hunanean áttért a római katolikus hitre, sőt két esztendővel később római katolikus pappá szentelték.¹⁷

Vardan életének egyik fontos fordulópontja volt, amikor 1674-ben a Szentcsék Nikol Torosowiczot botrányai és korrupciós ügyletei miatt kivégzésre Rómába rendelte. A Hitterjesztés Kongregációja ugyan nem marasztalta el az örmény főpapot, de mivel nem bízott meg benne, 1677-ben Vardant érseki ko-

¹² *Step'anosi Rosk'ay Žamanakagrut'ion kam tarekan' eketec'akan' (Step'anosi Rosk'ay: Egyházi évkönyvek kronológiája)*. Vienna 1964. 184.; *Petrowicz, G.*: L'unione degli Armeni i. m. 300–301.

¹³ *Rosk'ay, S.*: Egyházi évkönyvek i. m. 182.; *Petrowicz, G.*: L'unione degli Armeni i. m. 295.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Roma 1988. 1.

¹⁴ *APF SOCG Vol. 225. fol. 122r.; Rosk'ay, S.*: Egyházi évkönyvek i. m. 183.; *Petrowicz, G.*: L'unione degli Armeni i. m. 165.

¹⁵ *APF SOCG Vol. 225. fol. 166r–v, fol. 167r.; Petrowicz, G.*: L'unione degli Armeni i. m. 172–173.

¹⁶ *APF SOCG Vol. 225. fol. 132r.*

¹⁷ *Rosk'ay, S.*: Egyházi évkönyvek i. m. 183–184.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena i. m. 2.

adjutorként és immár címzetes püspökké felszentelve kísérőül rendelték az érsek mellé.¹⁸ A Szentcsék természetesen azzal a nem titkolt szándékkal küldte Vardant Łwówba, hogy ellenőrizze, illetve sakkban tartsa Nikol érseket. Nem volt titok, hogy a hírhű katolikus Vardan Hunaneanban az ingatag érsek potenciális utódját látták. Persze ezzel Nikol érsek is gyorsan szembesült. A fiatal örmény főpapban egyértelműen riválisát látta, így mindent elkövetett, hogy őt Łwówban ellehetetlenítse.¹⁹ Ezt ráadásul könnyen meg is tehetette, hiszen a városban az összes fontos egyházi intézmény élén az ő emberei álltak. Emiatt 1678-ban Vardan püspök áthelyezését kérve a Szentcsékhez fordult, és nem sokkal később Moldva és Havasalföld érintésével Örményországba távozott missziós feladatok végzésére.²⁰ A későbbi érseki koadjutor és címzetes stanislawói püspök, Stefano Stefanowicz Roszka (1670–1739) (örmény nevén: *Step'anosi Step'anosean Rosk'ay*) is beszámolt krónikájában arról, hogy Vardan sikerrel térített Anatóliában és Kilikiában, és persze nem kevés túlzással, de még azt is megállapította, hogy számos örmény főpapot sikerült megnyernie a római katolikus hitnek.²¹

1679-ben Vardant már a katolikuszi udvarban találjuk, ahol ekkor IV. Jakab (*Yakob Julayec'i*) (1655–1680) örmény egyházfőtől menlevelet kapott, amely lehetővé tette számára, hogy örményországi területeken tevékenykedjen. Mindez a katolikus részéről kissé furcsának tűnhet, mivel az örmény egyházfők joghatóságuk területén általában véve rosszállással tekintettek a Szentcsék „frank” misszionáriusaira. Az örmény alsó klérusban bizonyos mértékben a katolikusok gyengeségének látták, hogy engedik az „alávaló és iszentelen” eretnekeknek az efféle tevékenységet. Azonfelül az örmény egyház számára önmagában véve is nagy csapás volt, hogy Naxijewan tartományban missziós érsekség működött.²² 1680-ban IV. Jakab katolikus elhalálozott, és utóda I. Eliázár (*Eliazar Aynatap'i*) (1682–1691)²³ keményebb módszereket fogantatott a misszionáriusokkal szemben: számos római katolikus misszionáriust bebörtönöztetett, az áttért örményeket pedig karóba húzással fenyegette meg. A lecsukott misszionáriusok között volt maga Vardan Hunanean püspök is, aki 1686-ban mintegy négy hónapi raboskodás után III. (Sobieski) János lengyel király (1674–1696) közbenjárására szabadult ki fogságából. Már szabadulása után, de még Örményországban kapta meg a Szentcsék utasítását, hogy

¹⁸ Kinevezése megtalálható az alábbi dokumentumban: *APF Acta SC (= Acta Sacrae Congregationis) Vol. 39. fol. 207r.* Ezen túlmenően Vardan koadjutori kinevezéséről értesítéseket találunk még: *APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 199r–v, fol. 200r–v.*

¹⁹ *APF SC Fondo Armeni Vol. 2. fol. 413r.; Petrowicz, G.*: L'unione degli Armeni i. m. 297.

²⁰ *APF SOCG Vol. 225. fol. 270r.; APF Acta SC Vol. 39. fol. 207r.; Petrowicz, G.*: L'unione degli Armeni i. m. 295.

²¹ Örményországi missziójáról Vardan az alábbi dokumentumban számolt be a Propagandának: *APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 382 r.* A tudós örmény főpap több ízben apostoli vizitorként látogatta végig az erdélyi örmény kolóniákat 1728 és 1730 között. *Rosk'ay, S.*: Egyházi évkönyvek i. m. 185. *Lukácsy Kristóf*: *Historia Armenorum Transilvaniae*. Viennae 1859. 86–88.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena i. m. 177–178.

²² *Rosk'ay, S.*: Egyházi évkönyvek i. m. 171.

²³ I. Eliázár katolikus 1680 és 1682 között megválasztásáig ügyvivőként (örményül: *at'orakal*) vezette az örmény apostoli egyházat Ejmiacinban. *Örmanean, M.*: *Hayoc' eketec'in* i. m. 257.

vegye át a közben megüresedett hwóvi örmény uniált érsekség irányítását, im-márón kinevezett érseként.²⁴ Vardan Hunanean végül 1686. október 1-én ér-kezett meg városba, ahonnan azonnal jelentést küldött Rómába.

Miként említettük 1681. március 21-én Łwówban elhunyt Nikol Toro-sowicz érsek. Váratlan halála éppen akkor történt, amikor a Szentcsék végleg határozott elmozdításáról. Utódként egyértelműen Vardan Hunaneant jelölték meg, aki — mint láthattuk — ez idő tájt Örményországban folytatott püspök-ként misszionáriusi tevékenységet. A Propaganda mindvégig kitartott püspök-jelöltsége mellett, viszont nem tudták őt elérni, így köztes megoldásként vissza-téréséig egy érseki hivatalt ellátó püspök (azaz érseki koadjutor) kinevezése mellett döntöttek. 1682 elején Łwówban ugyanakkor az örmény közössége is cselekvésre szánta el magát: Torosowicz helyére — a középkori lengyel királyok által engedélyezett *jus eligendi*²⁵ privilégiuma alapján — saját jelöltet szeretett volna az érsekség élére.

Az egymással is marakodó helyi örmény közösség egyes csoportjai persze mind a maguk jelöltjét szerették volna egyházi vezetőknek megválasztatni. Eb-ből a különleges küzdelemből Hovhannes Bernatowicz, Torosowicz érsek egyik korábbi híve, került ki győztesen. Ő azonban uniált papként meglepő módon ki-nevezésért nem a Szentcsékhez folyamodott, hanem a kilikiai örmény katho-likoszhoz, I. Izsákhhoz (*Sahak K'ilisc'i*) (1674–1686), aki őt Kameniec-Podolski örmény püspökévé szentelte föl.²⁶ A helyzet tehát meglehetősen zavaros volt, hiszen egy önmagát katolikusként valló örmény pap az apostoli örmény egyház egyik vezetőjétől kapta meg kinevezését, ami gyanút keltett a varsói nunciátú-rán. Itt ugyanis joggal vélték úgy, hogy Bernatowicz nemhogy nem a Szentcsék embere, hanem ráadásul még a Szentcsék „eretnekségére” visszatért főpap, azaz veszélyeztetve látták a lengyelországi örmények amúgy is kétséges unióját. Bernatowicz püspök ráadásul minden lengyelországi örmény főpásztorának te-kintette magát, és minden olyan örményt anatómával fenyegetett meg, aki nem ismerte el az ő „törvényes és istenadta” főpapi hivatalát.²⁷ Emiatt Opizio Palla-vicini bíboros, varsói nuncius (1681–1689) és Francesco Bonesana,²⁸ a Clemen-te Galano által alapított *Collegio Armeno* akkori prefektusa, cselekvésre szán-ták el magukat, hiszen nagyon tartottak attól, hogy Łwówban a történelem megismétli önmagát, azaz egy, Torosowicz érsekhez hasonló habitusú főpap

kezdí meg tevékenységét.²⁹ Bernatowicz ugyanis magát olykor uniáltnak, oly-kor apostoli örmény felekezetűnek vallotta, és ez utóbbi magatartása inkább az eretnekség gyanúját keltette a katolikus egyházban. Így Pallavicini és Bone-sana értesítették a Szentcsékét Bernatowicz kétes hivataláról, akit azonnal le-tettnek nyilváníttak. Az örmény főpapot maga a nuncius átkozta ki, és meg-tiltotta az örmény közösségnek, hogy őt főpásztoruknak ismerjék el.³⁰

A nuncius és a prefektus a Szentcsékkel tanácskozva új jelölt után nézett, miközben fenntartották az érseki hivatalt Vardan Hunaneannak is, akivel vi-szont a zavaros örményországi politikai helyzet miatt még ekkor sem tudták felvenni kapcsolatot. Így időlegesen egy az érseki hivatalt vezető püspök mel-lett döntöttek. A választás csakhamar a kameniec-podolski születésű Deodatus Nersesowiczra (örmény nevén: *Astuacatur Nersésean*), a *Collegio Urbano* egy-kori növendékére esett, akit Szentcsék 1683. november 29-én a trákiai Rodope hegységben található Traianopolis címzetes püspökévé nevezett ki. A római ka-tolikus egyház szempontjából Deodatus kiválasztása valóban ideálisnak tűnt, hiszen rendíthetetlen híve volt katolicizmusnak, és hit abban is, hogy az ör-mény egyházat egyesíteni lehet Rómával.³¹

Deodatus ugyanakkor végül csak 1684. január 18-án szentelte fel Palla-vicini nuncius a hwóvi érseki székesegyházban. Az új főpap fő célkitűzése az egyházi fegyelem megszilárdítása, és az általa eretneknek titulált, valójában ősi örmény liturgikus szokások megszűntetése volt. A Torosowicz által megkötött uniók ugyanis konkrétan nem tértek ki a liturgikus gyakorlatra és teológiai kérdésekre, így az ősi örmény szokások nagy része változatlanul élt tovább. Sok uniált örmény pap Lengyelországban továbbra is a régi szokások szerint tartot-ta a liturgiát. Deodatus viszont maradéktalanul a latinizáció híve volt, azaz hogy liturgiát minden tekintetben a latin szokásokhoz kell igazítani. Ezen túl-menően az újdonsült püspök erőteljesen törekedett arra is, hogy háttérbe szo-rítsa az egyházban a világi közösség képviselőinek befolyását. A varsói nuncius és a világi hatóságok segítsége által eltöröltette a világi közösség jogait, ame-lyek segítségével komoly befolyást gyakorolhatott volna az egyház irányítására (így a *jus eligendi* említett privilégiumát is). Emellett mindent elkövetett an-nak érdekében is, hogy az uniált egyház maradéktalanul a Gergely-naptárat használja, ne pedig a régi örmény-naptárat, amelyet szintén eretnekségnek ti-tuláltak.³²

Ezen lépések foganatosításában az új püspök mindig a Szentcsékkel és a varsói nunciátúrával egyetértésben cselekedett, hiszen nem akarta, hogy úgy tűnjék, mintha saját szakállára mesterkedne. A gyors és radikális lépések azon-ban konfliktusok sorát teremttették a közösséggel, mivel uniált hitük ellenére már megszokásból is sokan ragaszkodtak a régi örmény liturgikus gyakorlatok-hoz és a régi naptárhoz. 1685 folyamán Deodatus püspöknek ráadásul váratta-

²⁹ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 375r.

³⁰ APF SOCG Vol. 488. fol. 274r–v; Petrowicz, G.: La chiesa armena i. m. 6.

³¹ Kinevezése megtalálható: APF Acta SC Vol. 53. fol. 248r.; Petrowicz, G.: La chiesa armena i. m. 7.

³² Petrowicz, G.: La chiesa armena i. m. 8–11.

²⁴ Érsekké csak 1687. február 14-én szentelti fel Opizio Pallavicini bíboros, varsói nuncius a hwóvi örmény Szent Istenszülő (*Surb Astuacatin*) örmény érseki székesegyházban: APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 434r. Vardan érsek viszontagságáról az 1686. október 3-án kelt levelében számolt be a Propagan-dának: APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 464r.; *Rosk' ty*, S.: Egyházi évkönyvek i. m. 185.

²⁵ A kiváltságot nevezték még *jus electionis*nak is, amelynek korabeli örmény megfelelője az *irawn éntrelown* kifejezés volt: *Ališan*, L. Kamenieci krónika i. m. 11.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. Roma 1971. 11–26.

²⁶ APF SOCG Vol. 483. fol. 274r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 375r.; ezekre a dokumen-tumokra hivatkozott már: Petrowicz, G.: La chiesa armena i. m. 3–4.

²⁷ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 363r.; Petrowicz, G.: La chiesa armena i. m. 5.

²⁸ Francesco Bonesana 1678–1691 között volt a hwóvi *Collegio Armeno* prefektusa. Távozását követően XII. Ince pápa (1691–1700) 1692. március 24-én Caiazzo püspökévé nevezi ki, majd három év múlva 1695. november 14-ől Como püspöke lesz, mely hivatalát 1709. december 20-án bekövet-kező haláláig lát el. APF Acta SC Vol. 61. fol. 4r.; Petrowicz, G.: La chiesa armena i. m. 70–71.

nul komoly bírálója támadt a teatinus Francesco Bonesana prefektus személyében. A łwówi *Collegio Armeno* prefektusa, aki hosszú éveket töltött misszionáriusként Örményországban, túlon túl elkapkodottnak és radikálisnak tartotta az új püspök lépéseit. Az örmény nyelvet és az apostoli egyház viszonyait kíváncsian ismerő szerzetes a lassú változtatások mellett tört lándzsát, és ennek a véleményének a Propagandához eljutatott levelében is hangot adott. Örményországi tapasztalataira támaszkodva azt tartotta indokoltnak, hogy Lengyelországban a már uniált örményeknek engedményeket tegyenek, és csak lassú, fokozatos munkával álljanak át a latin szokásokra; bár a naptár és az eukarisztia kérdésében egyértelműen a hivatalos latin álláspontot képviselte. Továbbá azt is helyénvalónak tartotta, hogy az uniált örmények liturgiájukat továbbra is örmény nyelven tarthassák. Deodatus püspök viszont maradéktalanul a latint erőltette. A Szentzsák végül elfogadta Bonesana „racionális” érveit, amiben szerepet játszott az is, hogy a prefektus óva intett az elkapkodott reformoktól, hiszen egy ilyen lépés csak ellenállásba ütközhetett, és akár meg is gátolhatta az unió kiteljesítését Lengyelországban.³³ Ebben a problémakörben egyébként utóbb maga Vardan érsek sem volt igazán sikeres; ő is többször konfrontálódott ezekben a kérdésekben a helyi örmény klerussal, valamint Bonesana prefektussal.³⁴ A hosszas vitákra végül csak az 1689. október 20-án Łwówban összeült örmény főegyházmegyei zsinat tett majd pontot, amikor köztes megoldásként engedélyezték az örmény liturgikus nyelvet, de szigorúan tiltották az apostoli örmény egyházban szokásos két szín alatti áldozást, valamint az ún. *Trisagion* himnusz helytelen éneklését.³⁵ Ez a zsinat döntött ugyanakkor véglegesen arról is, hogy az érsekiség már nem az éjmiacini katolikosz, hanem a Szentzsák joghatósága alá tartozik.³⁶ A Vardan érsek által 1686. október elején írt, most közölt jelentés nagyobb része tulajdonképpen ezt a problémakört részletezte.

Deodatus püspök persze nem vette jó néven Vardan érsek 1686. októberi megérkezését, sőt valójában abban reménykedett, hogy esetleg nem találják meg őt Örményországban, és így majd maga szerezheti meg a łwówi örmény uniált érseki címet. Ezen vágyát viszont Vardan megérkezése szertefoszlatta. A hiúságában sértett Deodatus Nersowicz püspököt végül hamarosan Rómába rendelték, ahol egészen 1699-ig a Propaganda mellett dolgozott, mint az örmény ügyek referense, amikor is újból Łwówba az érsek mellé rendelték vissza. Itt azután 1709. május 9-én bekövetkezett haláláig szolgálta az örmény uniált főegyházmegyet.³⁷

A nevezetes dokumentum utolsó bekezdésében Vardan érsek megemlíti egy bizonyos Oxendio Virziresco (1655–1715) uniált örmény papot, a *Collegio Urbano* egykori növendékét, aki az erdélyi Székelyföldön végez missziós mun-

³³ APF Acta SC Vol. 56. fol. 139r-v; *Petrowicz*, G.: La chiesa armena i. m. 9.

³⁴ APF SC Fondo Armeni Vol. 4. fol. 5r-v; *Petrowicz*, G.: La chiesa armena i. m. 16–17.

³⁵ APF SC Armeni Miscellanea Vol. 14. quad. 20 fol. 10v–15v, fol. 24v–27v, fol. 40v; *Petrowicz*, G.: La chiesa armena i. m. 20., 22., 24., 27.

³⁶ APF SC Armeni Miscellanea Vol. 14. quad. fol. 1v–4v; *Petrowicz*, G.: La chiesa armena i. m. 18–19.

³⁷ APF Acta SC Vol. 68. fol. 287r–291v; *Rošk'ay*, S.: Egyházi évkönyvek i. m. 194–195.; *Ališan*, Z.: Kameneci krónika i. m. 130.; *Petrowicz*, G.: La chiesa armena i. m. 50–58.

kát „eretnek” nemzettársai között.³⁸ Az érsek ezen értesülését nyilvánvalóan közvetlenül az érseki hivatal vezetéséről kényszerűen leköszönő Deodatus püspöktől szerezte, aki még 1684. szeptember 8-án Krakkóból részletes olasz nyelvű jelentést írt a Propaganda titkárának, Edoardo Cybónak (1680–1695), amelyben előadta, hogy a moldvai és a lengyelországi örmények nem tartják be Gergely-naptárt. Deodatus püspök beszámolójában egy rövid bekezdést szentelt annak, hogy a „tatár Alpok” (nevezetesen a Kárpátok) túloldalán, a Székelyföldön jelentős apostoli vallási örmény közösség telepedett meg, és kiemelte a közöttük végzendő missziós tevékenység szükségességét.³⁹

Az 1669 és 1672 között a sorozatos vallási atrocitások miatt Moldvából és Pódoliából két nagy hullámban Erdélybe menekült örmények tulajdonképpen Deodatus püspök 1684. évi jelentésének tükrében kerültek a Propaganda látókörébe.⁴⁰ Ebben nagy szerepet játszott az is, hogy a multikonfessionális Erdélybe letelepült örmények vezetője, az őket mintegy *ethnarkhosként* irányító Minas Zilfidarean T'oxat'ec'i (1654–1687) moldvai (pontosabban sucevai) keleti örmény püspök volt. A łwówi örmény érsekségnek pedig egyik régi, fontos célkitűzése volt a moldvai örmények Rómával való egyesítése. E törekvés megvalósításához komoly segítséget kaptak a Szentzsáktól és a lengyel római katolikus egyháztól. A közöttük végzendő missziót támogatta a városban található *Collegio Armeno* is. Moldva és Erdély örménysége azért is kiemelten fontos volt számukra, mert III. Sargis (*Sargis Miwsayl*) (1484–1515) katolikosz 1509. évi rendelkezése értelmében a moldvai örmény püspök felett a joghatóságot is Łwów gyakorolta, mely az igénvét az unió után is fenn kívánta tartani. Mivel pedig az erdélyi örmények moldvai és podóliai menekültek voltak, így ők is Łwów is joghatósága alá tartoztak,⁴¹ és róluk a łwóvi örmény egyház vezetői nem akartak lemondani.

A Szentzsák a székelyföldi missziós munkára csakhamar megtalálta az alkalmasnak vélt személyt, nevezetesen Oxendio Virziresco (örmény nevén: *Ohannēs Vrzarean*, 1655–1715) személyében.⁴² Az uniált pap moldvai születésű örmény volt, családja több generációra visszamenőleg papokat adott az apostoli egyháznak, ráadásul szülei és rokonsága még 1669-ben menekültek Minas püspök vezetésével Erdélybe.⁴³

Mindazonáltal voltak már más arra utaló jelek is, hogy az erdélyi örmények esetleges egyházi unióját tető alá lehet hozni. Petar Parčević moldvai apostoli vikárius (egyben Marcianopolis címzetes érseke) 1670. július 12-én a Propagandának írt levelében megjegyezte, hogy a csíki ferences konventben vannak olyan áttért moldvai születésű örmény szerzetesek, akik segítségével a

³⁸ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 462v.

³⁹ APF SC Armeni Vol. 3. fol. 380v–381r.

⁴⁰ APF SC Armeni Vol. 3. fol. 378r–381v; *Lukácsy K.*: Historia Armenorum i. m. 16., 68.; *Petrowicz*, G.: La chiesa armena i. m. 80.

⁴¹ *Ališan*, Z.: Kameneci krónika i. m. 134–135.; *Petrowicz*, G.: La chiesa armena (1971) i. m. 76–78.

⁴² Vardan érsek 1687. február 14-én a Propagandának írott hosszas levelében Oxendiót az erdélyi missziók irányítására már a legalkalmasabb és legrátermettebb személynek tartotta. APF SC Armeni Vol. 3. fol. 434r., fol. 498r.; *Petrowicz*, G.: La chiesa armena i. m. 79.

⁴³ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 469r.

Moldvából menekült örmények áttéríthetők a római katolikus vallásra.⁴⁴ Vélhetően Erdélyben voltak olyan örmények is, akik korábban, azaz nem a konkrét üldöztetések miatt telepedtek meg. Ezt támaszthatja alá 1678-ban Giovanni Battista Berlucénak a Propaganda titkárhoz, Urbano Cerréhez (1675–1679) küldött levele is, amelyben beszámol a római katolikus hitre áttért Merig János (*Yohannés Merikean*) nevű csíksomlyói konventuális ferences szerzetesről. Az utóbbi Moldvából menekült, s noha magyarnak vallotta magát, szülei még apostoli felekezetű örmények voltak. Korábban több botrányt okozott Moldvában, mivel még apostoli szertartású örmény papként ellopta és eladta a románvásári örmény apostoli templom kincseit, sőt megölte az ügyében nyomozó moldvai fejedem adószedőjét, így végül emiatt kellett Erdélybe menekülnie.⁴⁵

A most közzétett jelentésben szereplő és a székelyföldi örmény misszióra oly alkalmasnak tartott Oxendio Virziresco 1655-ben született a moldvai Botosani városában.⁴⁶ 1670 körül a Moldvában tevékenykedő misszionáriusok térésének eredményeképpen tért át a katolikus hitre, és ajánlásukra Rómába került, ahol a *Collegio Urbanóban* folytatta tanulmányait. 1678-ban pappá szentelték, és még ugyanebben az esztendőben Rómából Łwówba érkezett, ahol a *Collegio Armenóban* mélyült el a dogmatikában, sőt néhány éven belül megszerezte a teológiai doktorátust (örményül: *vardapetut' iwn*) is, így viselhette a *vardapet* tisztét. Ezt követően visszatért Rómába, ahol a Propaganda alkalmazásában állt.⁴⁷ Így Deodatus püspök 1684. évi fent említett nevezetes levele már az Örök Városban találta, ahonnan azután 1685-ben rendelték Erdélybe.

A székelyföldi küldetést megelőzően azonban Oxendio Virzirescónak előbb Varsóba, majd Łwówba kellett utaznia, hogy a misszióval kapcsolatban egyeztessen Pallavicini varsói nuncissal és Deodatus püspökkel. Varsóba végül 1685. augusztus 9-én érkezett meg, ahol kihallgatta őt maga Pallavicini nuncius is.⁴⁸ A vele való „stratégiai” egyeztetést követően Oxendio a következő hónapban indult el Erdélybe, ahol október végén kezdte meg misszióját a Gyergyói-medencében. Missziós tevékenységét ugyan Vardan érsek most közzétett jelentése nem részletezte, ám erről mégis pontos információkkal rendelkezünk. 1686. októberi keltezésű (pontos nap és hely megnevezése nélküli) a Propagandához eljuttatott hosszú levelében ugyanis bemutatta 1685. októberre és 1686. októberre közötti misszionáriusi tevékenységét. Az olasz nyelven írt jelentés — amelynek Oxendio a *Relatione della missione degl' Armeni, che trovano in Sicilia fatta per mezzo chi me sottoscritto ci met adta* — mind mai napig kiadatlan.⁴⁹

Az uniált örmény pap részletesen leírta az Erdélyi Fejedelemség aktuális politikai helyzetét és az örmények betelepülését. Ő maga az 1672. esztendőt adta meg annak időpontjául, amikor I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem (1662–1690) be-

⁴⁴ APF SC Fondo Moldavia Vol. 1. fol. 155r–156v., vö. még Moldvai csángó-magyar okmánytár, 1467–1706. Szerk. Benda Kálmán. Budapest 2003.²

⁴⁵ APF SC Fondo Moldavia Vol. 2. fol. 41r–46v.; Moldvai magyar csángó okmánytár i. m. 685–686.

⁴⁶ Petrowicz, G.: La chiesa armena i. m. 86.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 417r.

⁴⁹ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 468r–469v.

hívta őket Moldvából. Oxendio a Propagandának bemutatta, hogy Erdélyben a kálvinista felekezet az uralkodó, de szép számmal találhatók ott lutheránus székely és ortodox románok is, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a Minas püspök által vezetett örmények Erdély Székelyföld nevű tartományában, azon belül is Hámromszéken, Csíkban és Gyergyóban telepedtek le.⁵⁰ De rögtön hozzátette azt is, hogy a környező lakosság katolikus magyarokból áll,⁵¹ akiknek viszont kevés papjuk van és nincs főpásztoruk. Így az erdélyi örmények áttérítése mellett a katolikus székelyek lelki gondozásával is foglalkoznia kellett. Oxendio ki-
tért arra is, hogy örmény „fivérei és nővérei” eretnekségben leledzenek, és nagyon ellenségesen viszonyulnak személyéhez.⁵²

Missziós tevékenységével tehát Oxendio kezdetben nem nyerte el az örmény közösség szimpátiáját. Bár arra törekedett, hogy minél közvetlenebb kapcsolatot építsen ki honfitársaival, prédikációit nem fogadták szívesen. Sőt — miként arról maga is megemlékezett — Minas püspök el akarta őt hallgattatni Erdélyben, így nem csoda, hogy majdnem megincselték.⁵³ A misszionárius kezdeti rideg fogadtatása azonban mindenképpen annak volt betudható, hogy a Moldvából Erdélybe menekült örmény klérus még Nikol Torosowicz érseksége idején kezdte el papi hivatását, így körükben még eleven emléke élt a főpap erőszakos és botrányos uniós regnálásának. A hagyomány szerint végül 1686 nyarán a misszionárius Erdélybe menekült édesapja (Luca Virziresco), valamint fivére áttérésével állt be jelentősebb fordulat. Ettől kezdve az ő hatásukra több erdélyi örmény, főleg a Besztercén lakók közül, hajlandóan mutatkozott az áttérésre.⁵⁴ Nem zárható ki, hogy a pap édesapja segítségével tudott tárgyalásokat kezdeni Minas püspökkel is, aki végül hajlandó volt meghallgatni, de az unió lehetőségét kizárta. Mindenesetre Oxendio munkájának eredményeképpen 1686 végén már hajlandóan mutatkozott Łwówba utazni, hogy ott az esetleges unióról tárgyaljon Vardan Hunanean érsekkel.⁵⁵

A Vardan által 1686. október 1-én fogalmazott levél tartalma az erdélyi örmények és Oxendio Virziresco kapcsán még nem szaladt ennyire előre, és nem részletezte a fejedelemség területén végzett missziót. Így Oxendio most röviden bemutatott, csak részben datált jelentése minden bizonnyal csak 1686. október 1. után írhatótt. A łwóvi érsek így egyszerűen egy rövid bekezdésben jegyezte meg, hogy az akkori helyzetben milyen hittérítői tevékenység folyt Łwów tudtával a lengyelországi örménységen kívül az erdélyi örmények körében. Időrendi sorrendben mégis ez az eddig ismert az első olyan szentszéki dokumentum, amely konkrétan megemlékezik az erdélyi örmények között térítő Oxendio Virzirescóról. Összességében tehát elmondható, hogy Vardan érsek leveléből először kapunk információt az uniált örmény pap egyházi karrierjének erdélyi kezdeteiről, amelynek során azután később apostoli vikáriusi küldetését követően az erdélyi uniált püspöki székbe emelkedett.

⁵⁰ APF SC Armeni Vol. 3. fol. 468r.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ APF SC Armeni Vol. 3. fol. 469r.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Petrowicz, G.: La chiesa armena i. m. 87–88.

1686. október 1., Leopoldis (Lwów)

VARDAN HUNANEAN ÖRMÉNY UNIÁLT ÉRSEK LEVELE A HITTERJESZTÉS SZENT KONGREGÁCIÓJA BÍBOROSAINAK

AZ IRAT: APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 462r-v. végig sajtókézi, aláírással, pecsét nélkül. NYOMTATOTT KIADÁSA: Tudomásom szerint a dokumentum teljes terjedelmében kiadatlan. MEGJEGYZÉS: A dokumentumra hivatkozott és részben idézett belőle: Gregorio Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*. Roma 1988. 12–13.

Eminentissimi ac Reverendissimi Domini ac Benefactores mei Munificentis!

Recepi litteras desideratissimas, sed has et primas et ultimas quibus monitus simul de morte mei predecessoris etiam de mei licet inutilis per gratiam Dei et S[anctis]imi id Nominis ac E[minentissimae] V[estrae] ad Archiepiscopatum promotione (cuius erga gratia et favoris memoria ac gratitudo conabor et eterna sit) statim data opportuna occasione cepi iter Leopolum versus, ad quam etsi cum summis ac frequentibus vita periculis incolumis tamen perveni hoc anno 1686 initio octobris ubi licet necdum receperim Bullas Pontificias nec possessionem brevi tamen spero nam ut asserit Eminentissimus Nuntius Bulle non hic,⁵⁶ sed Varsaviae sunt insuper uti filius genuinus Sacrae Congregationis et S[anct]ae Ecclesiae Romana, potiori iure quam antecessor meus expecto et alios per E[minentissimae] V[estras] ac S[anctis]imi Dei Nominis gratias et favores. Pallium nempe et confirmationem facultatem omnium que predecessori meo concessae fuerunt enim rogans. Ecclesiam hanc Armenam inveni meliori quidem forme restitutam, sed non omni ex parte, etenim Callendarium quo ad festa Dominica B[eatae] M[ariae] V[irginis] et Apostolorum, iuxta correctum Callendarium omnino conformando est.⁵⁷

1. Quia S[ancta] Ecclesia Romana ita facit.
2. Quia antiquiores Armeni Catholici Patres et fecerunt et nobis faciendum scriptis tradiderunt.
3. Quia nos hic sumus multo pauciores quam utentes novo callendario.
4. Quia totus clerus populusque hoc optat.
5. Quia idem et Serenissimus Rex,⁵⁸ et senatus toties proposuerunt nostratibus, volens et iustissime, nos nempe unitos esse cum Ecclesia Romana, festa vero

(fol. 462v.) celebrare cum iis qui sunt extra eandem Ecclesiam. Quare omnes rogamus, ut hoc constituatur Bullaque pontificia mittatur nobis, ut in proxima Nativitate Domini executioni mandetur.

Denique supplex oro E[minentissimae] V[estrae] ut provisiones ex gratiis E[minentissimae] V[estrae] mihi conesse, dataque etiam sunt aliquot annorum,

⁵⁶ Pallavicini varsói nuncius az érseki kinevező bullát csak 1687. február 14-én adja át Vardan Hunaneannak. Ezen a napon szentelik érsekké a twóvi Szent Istenszülő (Surb Astuacacin) örmény érseki székesegyházban. APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 434r.

⁵⁷ Vardan érsek a Deodatus Nersesowicz püspök kezdeményezte kalendárium-reform kísérleteire hivatkozik, és hogy folytatni szükséges az általa megkezdett munkát. APF SC Fondo Armeni Vol. 4. fol. 483r–484v.

⁵⁸ III. (Sobieski) János lengyel király (1674–1696).

residia solui mandare dignentur, quia veniens hanc nullam pro me provissem ex proventu Archiepiscopatus inveni, et quia inreditu meo proviatico, et hic pro vestibus comprandis contrari debitum plusquam centum quinquaginta vagavicalium, nec est unde iuxta statum vivere possim, imo defectu pecuniae populus mihi alternatio missit citu ad tempus.

De missione me et peregrinatione per necessarium plenissima relatione certior facio E[minentissimae] V[estrae]. Quam primum. Hic obiter tantum relationem brevem de persona Oxendii Viriresci Armeni Alumni Collegii De Propaganda Fide exponam qualiter perveniens in Siculiam,⁵⁹ et invenierim ipsum optimum ministrum catholice fidei dilatandem per ipsum namque facte sunt conversiones hereticorum numerosa,⁶⁰ tot Ecclesia hereticorum recuperatam, missi me exercita instituta, scholae ab fortis hereticorum frequentater et prohibitio omnis exercitiis heretici, qua omnia ut oculatus testis adtestans, simul etiam illum eundem ministrum affectuose commendo E[minentissimae] V[estrae], quibus semper remanebo.

Humillimus servus

Vartanus Hunanian m. p.

Archiep[iscop]us Arm[enorum] Leopoliens[is]

Datum Leopoli 1686 1 Octobris.

⁵⁹ Az erdélyi örményekről szóló Propaganda-dokumentumok kezdetben a Székelyföld (Siculia) elnevezést használták, maga az erdélyi örmények (*Gli Armeni in Transylvania*, vagy *Armeni nella Transylvania*) megnevezés csak később, 1690-ben fordul elő. APF CP Vol. 29. fol. 268r.

⁶⁰ Itt (a keleti) apostoli vallású örmények.